רצח־עם ואידיאולוגיה*

לשק קולאקובסקי

אל שואת היהודים אפשר להתייחס מנקודות־ראות שונות: ניתן לראותה כפרק־הדמים השחור ביותר בתולדותיו הבלתי־מתקבל־על־הדעת של העם היהודי, או כתופעת הנאציונליזם והטוטאליטריזם של המאה העשרים. הערותי מתייחסות לאפשרות השנייה. אין לי דבר מעניין לומר על השמדת היהודים, ואף אין בדעתי לעסוק בהשפעת השואה על מה שקרוי: "הבעיה היהודית" העכשווית, ובעיקר על מצבה הנוכחי של מדינת ישראל, וזאת, שלא משום שאני מפקפק בטעמה של תגובה כזאת. נהפוך הוא: סבורני, שזהו אולי "הרגע האחרון" שבו דיון בנושאים אלה יכול עדיין להישען על זכרונם של אנשים חיים. בעוד עשר או חמש־עשרה שנים ינהלו את העולם אנשים, שעבורם מלחמת העולם השנייה תהיה פרק סגור מן העבר. הקשר בינה לבין קיומה של מדינת ישראל ישכח, ובלבטים הקשורים בהחלטות פוליטיות לא יתלבטו עוד אנשים, שהיו עדים לאימה ההיא ולקורבנותיה.

מכיוון שאינני חסר מעורבות רגשית בנושא, מן הראוי, שאציג את עצמי. אינני יהודי. גם לא ממוצא יהודי. כשפרצה המלחמה הייתי בן שתיים־עשרה ובתקופת הכיבוש הנאצי חייתי בפולין. שהיתי במקומות רבים, בין היתר בווארשה. אני זוכר את חסול הגיטו. גרתי בין הפולנים, אשר עזרו ליהודים באופן אקטיבי, כאשר סיכנו יום־יום את חייהם בנסיון להציל מהגיהנום את המעטים שניתן להציל. רובה של תקופה זו התגוררתי בין יהודים מסתתרים והפולנים שהכרתי אז כמוני עצמי, הרגישו במפורש שותפות גורל עם הקרבנות. כשישה מיליון אזרחי פולין נפלו כידוע קרבן לרצח־עם ורק מחציתם היו יהודים, או פולנים ממוצא יהודי. ללא ספק משפיעים זכרונותינו על כל דיון וניתוח המתייחסים לאירועים ההם.

לעתים תמהים אנו מה היה החידוש הנורא ברצח היהודים של מלחמת העולם השנייה, והרי רצח־עם אינו "המצאה" של המאה העשרים ולא של הנאצים (להוציא את טכניקות ההמתה). אף רצח־עם על רקע אידיאולוגי אינו חידוש, כשהכוונה לאקסטרמינציה המונית המושתתת על "פילוסופיה" של חיסול מטעמים מטאפיזיים, היסטוריים, או מוסריים, אמנם, הטבח ההמוני של הארמנים במלחמת העולם הראשונה לא התבסס על שום אידאולוגיות. וכך גם רצח האינדיאנים באמריקה הדרומית. אם־כי בהיסטוריה האירופית של כיבוש אמריקה במאה השש־עשרה והשבע־עשרה אפשר אולי למצוא מעין הנמקה "פילוסופית" למעשה: הסברה היתה, שאינדיאני אינו יצור אנושי בעל נפש. תיאוריה זאת, שנדחתה לגמרי ע"י הכנסיה, שימשה את הכובשים, אך לא נתנה להם יסוד להריגה בקנה־מידה המוני. לכל היותר הובילה למסקנה, שמבחינה מוסרית הריגת אינדיאני הוא דבר בלתי חשוב. הרוצחים לא טרחו לבנות תיאוריה שתצדיק את מעשיהם. הם רצו באוצרות ובשלטון והשוני התרבותי המוחלט ביניהם לבין קרבנותיהם עזר להם בשבירת המעצורים למעשיהם, במדה והיו להם כאלה. דבר זה אפשר לומר על רוב מעשי־האלימות והאכזריות שנעשו בתחילת הקולוניאליזם. אחד הוא אם קראו להם "רצח־עם" או לא.

לעומת דוגמאות אלה, קשור המושג רצח־עם־אידאולוגי למלחמות דת כאשר בשם האלוהות נערכו הוצאות המוניות להורג ואין זה משנה אם היו סיבות ארציות יותר מאחורי נושא "החסד", או "הטריו הקדוש" שהובאו כתרוץ להשמדה. רצח הקאטארים[1] בדרום־צרפת בתחילת המאה השלוש־עשרה יכול להיחשב כרצח־עם־אידאולוגי, למרות שההרטים, לפחות מבחינה תיאורטית, היו בעלי זכות בחירה לעבור לדוקריטנה אחרת, להתכחש לדרכם, ולהודות בחרטה, אפשרויות אשר לא ניתנו ליהודים משום שהיהדות על־פי הדוקטרינה הנאצית, היא תכונה תורשתית שאי־אפשר להיפטר ממנה. היהודים מקולקלים עד יסוד, חשוכי־מרפא, ולכן מקוללים טוטאלית. אלא שגם בשני מרכיבים אלה שבאידיאולוגיה הנאצית המשמעותיים לדיוננו — העליונות הגרמנית והקלקול היהודי הבלתי ניתן לתקנה — אין משום חידוש. נסיונות של עיסוק באידיאולוגיה זאת מוכרים לנו עוד מהרומנטיזם הגרמני, ואף מזמנים רחוקים יותר. תומס מאן ולוקץ', עסקו בזאת, ובאמריקה, פטר ויארצקי. מחקרים היסטוריים נערכו ביחס להשתלבות הנאצים בתנאים הכלכליים, הסוציאליים והרגשיים של גרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה. סופרים מסויימים, ברובם מרקסיסטים לשעבר, הרחיקו לכת בבירורים היסטוריוסופיים ונטו לסברה, שהנאציזם לא היה תופעה טיפוסית על התדרדרות לטוטאליטריות כדוגמת המשטר הסובייטי. שני משטרים אלה בישרו לדעתם צורה פוליטית חדשה, אשר למרות היותה אכזרית ובלתי־אנושית, הריהי תולדה טבעית של השינויים הטכנולוגיים הגדולים שחלו בעולמנו. אבחנה מסוג זה נמצאת בכתביו של ברונו ריזי, פרידריך פולוק וג'יימס בורנהאם, ובפרספקטיבה זאת היתה האידיאולוגיה ההיטלראית בעלת משמעות קטנה בחבד כיוון שגם היא וגם הקומוניזם ברוסיה היו ענין של מקרה או מסורת מקומית ששמשו כאמצעים בתהליך היסטורי בלתי־נמנע. למזלנו אין שום הצדקה לפרשנות קודרת זו, שלפיה כוחות היסטוריים בלתי־ניתנים להכרעה מובילים את העולם לסדר טוטאליטרי. גם כאן קיימות תכונות מסויימות בתהפוכות הטכנולוגיות המעודדות תהליך כזה (כריכוזיות החלטות וריכוזיות שלטון), קיימות לעומתן תכונות אחרות (הכשלון הטכנולוגי והכלכלי של הטוטאליטריזם), אשר בהערכה כוללת סותרות ואף מבטלות אותו.

למרות אפשרות הניתוח של ההיטלריזם על רקע היסטורי, כלכלי או תרבותי, קשה להשתחרר מהרושם, שהיה בו משהו דֶמוני, שאינו נתפס ע"י ההגיון, ושהצלחתו, ולו רק הארעית, נתאפשרה במידה רבה הודות להשקעתו האישית של היטלר (וכמובן של רוזנברג). אין לזלזל ב"יצירתיות" של היטלר, או לפתור אותה בתרוץ של "מכשיר בידי מגמות היסטוריות", שכן לא מן הנמנע, שמיליטאריזציה של הכלכלה הגרמנית יכולה היתה להוות פתרון לבעיותיה של גרמניה (בעזרת הדת הרשמית, הפולחן המדיני והשאיפות האימפריאליסיות). ייחודה של האידיאולוגיה ההיטלראית אינו מתיישב לפיכך רק עפ"י הסכמה ההיסטורית.

ואפילו אמת הדבר, שתוצאות מלחמת העולם הראשונה איפשרו את המלחמה השנייה או עשוה לבלתי־נמנעת, עדיין לא היה בכך משום הכרח גורלי לתקומתו ולנצחונו של ההיטלריזם. ההיטלריזם היה תולדה של מוח אנושי ולא תולדת כוחות היסטוריים בלתי אישיים. הדוקטרינה ההיטלראית לא היתה מכשיר מקרי להשגת יעדים בלתי קשורים בה עצמה. למרות דלותה האינטלקטואלית ורמתה המוסרית המעוררת סלידה, היתה אידיאולוגיה זו ממשית, לא רק משום שאנשים האמינו בה, אלא גם משום שהשפיעה כגורם בלתי־תלוי על התנהגותם של מנהיגים — ובעיקר מדובר באנטישמיות. היסטוריונים ציינו לא פעם, שמתכונת הרג היהודים אשר אומצה בשלביה האחרונים של המלחמה הזיקה למאמציה המלחמתיים של גרמניה, משום שה־endlösung דרש כמויות אדירות של אמצעי הובלה וסָתם קווי רכבות הנחוצות לצבא, מה עוד שהיהודים, בתור עובדים/עבדים יכולים היו להיות מנוצלים טוב יותר. למרות זאת קִדמו את ההרג מטעמים אידיאולוגיים.

האנטישמיות ההיטלראית נשענה לא רק על האשמות הדומות לאלו הנמצאות במסורת הנוצרית, אלא קודם־כל על עצם אשמת היותם יהודים. בתור שכאלה היוו את התגשמותו של הרע הממשי ובד בבד סימלו את הרע האבסטראקטי; ולא רק שכל הנגוע ב"יהודיות" הוא בבחינת רע, אלא שכל הרע — מוצאו מן היהדות. הפלוטוקראטיה היתה יהודית, הקומוניזם, הליבראליזם, הפאציפיזם, אמנות האבנגרד ותורת היחסיות. חיסול היהודים היה לפיכך לא רק אמצעי להשגת מטרות כלליות בלתי־קשורות, הוא היה לכשעצמו אקט היסטורי גדול, למען הצדק ולמען הנצחון הסופי על הרע.**

במובן זה מדובר כאן במתכונת חדשה של מה שקרוי רצח־עם על בסיס אידיאולוגי, אף אם נקבע שאידיאולוגיה זו היא פרי טירוף או פאראנויה.

על מה מתבססים יורשי האידיאולוגיה ההיטלראית בעולמנו העכשווי? ואינני מתייחס בשאלה זו להיטלריזם עכשווי במלוא מובן המלה; כלומר, לקבוצות הפאנאטיות הקטנות המשתמשות בסיסמאות ובפראזאולוגיה הלקוחות מגרמניה הנאצית. אלה אינן שוות התייחסות מיוחדת. להן אין עתיד ולא תפקיד, למרות שאמצעי התקשורת מקדישים להן תשומת־לב מרובה. עצם העובדה שהן נאחזות בסיסמאותיו של היטלר משמשת הוכחה, שמצבן לֵלא תקוה. לדעתי לא כאן, בין ממשיכיה הישירים של האידיאולוגיה ההיטלראית יש לחפש את יורשיו, כי אם בתהליכים ובתמורות שהופיעו אחר מפלתו ושבאו לידי ביטוי בצורות שונות של ויכוחים ומאבקים על השקפת העולם.

תכונתו הבולטת של ההיטלריזם היתה גילוי־הלב שלו. רק במידה מועטה השתמשה אידיאולוגיה זו במרכיבים כוזבים. בצעקנות בישרה לעולם את מטרותיה: גרמניה מעל לכל, השמדת יהודים והפיכת פולנים ועמים סלאביים אחרים לעבדים לאחר חיסול המשכילות, קרי: לאחר הרס תרבותם. תכנית זו היתה בתהליכי ביצוע ומבצעיה בצבא, ב־אס.אס., במשטרה ובמפלגה לא הזדקקו כלל ל"הטעיית התודעה": הם עשו מה שהכתיבה להם האידיאולוגיה.

למרות שב"מלחמתי", או בתעודות ייצוגיות אחרות לא הטיפו להשמדה פיזית של יהודים, תוצאות הופעתם השפיעו על־כך מעבר ומעבר. ב־"Mein Kampf" קבע היטלר ב"פשטות" שהיהודים הם שדים, וואמפירים, חיידקים מסוכנים, טפילים, אויבי המין האנושי, שונאי כל התרבויות, משתדלים להרוס כל מה שנשגב ויפה, ושטבוע בהם "האינסטינקט לשלוט בעולם שיעלם רק יחד עם היהודים". בנאומו ב־Reichstag חודשים ספורים לפני המלחמה (ב־30 ינואר 1939) אמר היטלר, שאם יעלה בידם של היהודים לגרום למלחמה, יביאו תוצאותיה לחיסולם־הם. התבטאויות כאלה היו חד־משמעיות אבל רק לאחר זמן רב שאלו אנשים את עצמם, מדוע לא התייחסו אליהן ברצינות בזמן שנאמרו. גם מאוחר יותר כאשר מכונת ההשמדה כבר פעלה וידיעות על־כך הסתננו באמצעות המחתרת הפולנית, המערב פשוט לא האמין. כתוצאה מכך לא היה לאנשים במדינות המערב מושג על שנעשה בשטח הכיבוש הנאצי, עד תום המלחמה.

משמעותו של ההיטלריזם מתבהרת חלקית, כשאנו משווים אותו לאידיאולוגיה של מדינה טוטאליטרית אחרת למשל לקומוניזם בתקופת סטלין. למרות שאנאלוגיות כאלה משענעות לעתים, אין להתעלם מההבדלים: בניגוד לנאציונל־סוציאליזם, היה הסטאליניזם למבנה גדול בעל חזות אחת. הוא נעזר בהצלחה לא קטנה, במכשירים אידיאולוגיים השייכים למסורת האוניברסאלית הסוציאליסטית־הומאניסטית. הסטאליניזם לא הכריז מעולם על כיבושים, תמיד רק שיחרר מדיכוי; מעולם לא פיאר את המדינה כשלעצמה, ציין רק את הכורח לחזקה כמכשיר הכרחי להחלשת אויבי־החופש, והבטיח, בהתאם לדוקטרינה המרקסיסטית, את ביטול המדינה בעולם הקומוניסטי המשוכלל. כ"כ הכריז על שיוויון, דמוקראטיה, עצמאות לכל העמים, אחווה ושלום. ◄

---

* טקסט מנאום בפגישה שאורגנה ע"י Institute for the Study of Contemporary Social Problems, Seattle Wash בנובמבר 1978, יום שנה הארבעים לליל הבדולח.

** ברצוני להפנות את הקורא ל"שיחות עם תליין" מאת קז'ימיש מרצרסקי (1978), (בעברית הוצאת בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, מ.ע.) תעודה נדירה, פורטרט אותנטי של נאמן־היטלר, אשר עד הרגע האחרון טען שהגרמנים הפסידו במלחמה, משום שהיו טובים מדי ולא השכילו לעקור משורש את המגמות המזיקות בארצם.

בשני המקרים של הסטאליניזם וההיטלריזם — נוכחות או אי־נוכחות תפיסה אידיאולוגית גרמה גם להחלשה וגם להתעצמות השיטה. הסטאליניזם אשר זיהה את עצמו כיורש חלומות וערכים סוציאליסטיים, כאילו הוא מהווה את התגשמות ההומניזם הישן, הצליח הודות לזריזות המלים (אפילו בשיא הדיכוי והטרור), למשוך לצידו מספר רב של אינטלקטואלים ובצורה זאת להגדיל את השפעתו בעולם. אלפי מוחות מצטיינים הצטרפו באמונה לרעיון הקומוניסטי. לעובדה זו העשויה להיות מוזכרת במלנכוליה, כמרמזת על התמימות האנושית, יש לשים לב, כאל הדוגמה הבולטת ביותר של כוח אידיאולוגי במאה שלנו. אולם גם אלה, אשר לקחו ברצינות את התפיסה הסטאליניסטית, והם היו רבים, ואשר סיגלו לעצמם יכולת ראייה דרך משקפי האידיאולוגיה, נכנעו במוקדם או במאוחר לרוח העצמאית של השקפותיהם־הם, והגיעו למצב של קונפרונטאציה בין הדוקטרינה למציאות. ולעתים, כאשר נשבר משהו מבנין־העל בתפיסתם, קבלו השברים כמו חיים משל עצמם. פעמים אף הגיעו הקומוניסטים להתקפות של פראזולוגיה קומוניסטית על הסדר הקומוניסטי, כלומר או שבאידיאולוגיה, גם אם היא כוזבת, היו זרעים התחלתיים של הרס עצמי, או שהקומוניזם, הודות לסתירותיו הפנימיות, הצליח לגדל מבקרים מבפנים.

לא כך בהיטלריזם. הזהות בין המטרות המוצהרות והאמיתיות פעלה בשני כיוונים; האידיאולוגיה שהושתתה בגלוי על רצח־עם, לא איפשרה להפוך את התנועה לבעלת מגמה אינטלקטואלית או ערכית רצינית. אמנם התנגדותם של האינטלקטואלים בגרמניה להיטלריזם היתה זעירה עד תדהמה, אך גם חלקם הפעיל בבניית התרבות החדשה היה מועט. בניגוד לקומוניזם, אשר בתקופות מסויימות הוכיח פוריות בשטחי תרבות שונים, היה נאציונל־סוציאליזם עקר ביותר; ובעצם הביא לוואנדליזם תרבותי טהור: לספרות, לאמנות ולפילוסופיה הכניס רק שיממון (מלבד תעודת הדקרנציה השכלית) והצליח על־כן למשוך אליו אינטלקטואלים מועטים בלבד, שהידוע בהם הוא מרטין היידגר (Martin Heidegger), שהאמין בתנועה משך שנה אחת לערך. קשה להשוות זאת כמובן עם הגמישות האידיאולוגית של הקומוניזם. הקריטריונים, על־פיהם התאים לעצמו ההיטלריזם את אנשיו היו שונים מאלה ששימשו את הקומוניזם. האחרון היה אמונה חיה, בעוד שסגולותיו היחידות של נאציונל־סוציאליזם היו בעלות אופי צבאי: דם וכבוד (Blut und Ehre). דלות רוחנית זו והיעדר יחסי של תפיסות סותרות מנע פילוג אידיאולוגי, שכן אידיאולוגיה ללא הוגי־דעות אינה מסוגלת להזין את עצמה.

מפולת ההיטלריזם וגינויו בכל רחבי תבל גרמו כנראה לתמורות ממשיות בצורת המאבק הפוליטי שלאחר המלחמה. במידה מסויימת אנו ממשיכים להתנסות בתוצאות האירועים ההם, אשר בין היתר שינו עמדות לגבי "הבעיה היהודית" והאנטישמיות. אני מניח, שהערה זו נכונה, למרות, שקשה להוכיחה, כפי שקורה תמיד בנסותנו לתפוס משמעות וסיבתיות של תופעות ציבוריות רחבות־היקף.

מותר לקבוע, שכיום, אחרי מלחמת העולם השנייה, קיימת שנאה גזעית גדולה ומסוכנת יותר בכל חלקי העולם, מזו שהיתה קיימת לפניה, וכן שהאנטישמיות אינה צפוייה להיעלמות. קביעה זו נכונה גם לגבי הצורך בפולחן של "מדינה חזקה". אולם קרוב לוודאי שדברים אלה קורים לא בגלל השפעות ממושכות של האידיאולוגיה ההיטלראית; נהפוך הוא, אידיאולוגיה זו אשר פשטה את הרגל, שינתה את אופן התבטאותן של אותן שינאות ושאיפות בהן מדובר. מניעים רבים מרכיבים את גידולו של הנאציונאליזם; ביניהם — גידול עצום של המשק החקלאי המולאם במשטרים פוליטיים שונים, ותקומתן של מדינות חדשות החסרות מסורת לאומית ואחדות תרבותית. ליד הנאציונליזם שהתפתח בקבוצות אתניות בולטות, שקבע את זכותן לבניית מדינות עצמאיות משלהן, קיימת אף תופעה של נאציונליזם ללא לאום, או כזה המרוכז במדינה רב־לאומית. חשוב להעיר, שתנועות לאומניות, אפילו אלה שמודות בהיותן "נאציונליסטיות", אינן מנסחות את דרישותיהן לחוק, האמור להקנות להן שליטה על אחרים, עליונות, מרחב־מחייה וכו'. ולא רק זאת, אלא שהן מבטאות את כל השאיפות הלאומיות במסגרת הזכות להכרה עצמית, או הזכות לשליטה מחודשת על שטחים שפעם היו בתחומם תוך הימנעות מלהזכיר את רעיון המאבק נגד אומה אחרת. מוסוליני והיטלר לא היססו מלהצהיר על שאיפותיהם האימפריאליסטיות: הם הודו בניהול מדיניות כיבושים שנבעה מ"עליונותן הטבעית" של אומותיהם. היום נדירה גישה מסוג זה. אידיאולוגיות נאציונליסטיות השוללות בבירור את זכויות האדם, המפארות מלחמות, והלועגות לצדק, הן תופעה שולית של החיים המדיניים. (מאו צה טונג היה יוצא דופן בהתעלמותו חד־משמעית מזכויות האדם). שינאה גזעית ולאומית, שאיפות אימפריאליסטיות ומשטרים טריטורי־אליסטיים פורחים כיום מאחורי מסכות של הומניזם, פאציפיזם וסיסמאות בין־לאומיות אחרות. במסווה של סוכָרָניות לאומית, קידמה וצדק מנמקים אירועים שניתן בהחלט לראותם כרצח־עם (אינדונזיה או קמבודיה).

אותם הדברים אמורים גם לגבי האנטישמיות. צורותיה השתנו בהרבה מאז זוועות היטלר. ברור, שתנועות ימניות אנטי־יהודיות הנן חלשות עכשיו ומתקיימות בשולי החיים הפוליטיים: המושג אנטי־ציונות דיו בהחלט להכיל את רובה של המסורת האנטישמית. אולם גם האמירה, שכל מתנגדי הציונות הם אנטישמיים תהיה בלתי צודקת. שוללים אותה גם יהודים מסוימים מטעמים פוליטיים או דתיים. ביניהם סוציאליסטים מהדור הקודם, הדוחים כל אידאה או תנועה המושתתים על רגשות לאומיות, ויהודים דתיים המאמינים, שיהדות הנה גישומו של רעיון דתי ולא מדיני. אולם גם אם אין זו אמת שכל אנטי־ציוני הוא אנטישמי, הרי שכמעט כל אנטישמי הוא אנטי־ציוני ואילו המגדירים עצמם כשונאי יהודית "סתם", או שדוגלים בגלוי בהשמדת היהודים, מועטים מאוד.

נתונים שונים אשר עברו בירושה מהסדרים ומהחלוקות שהתקיימו לפני המלחמה גרמו להתפתחות זו. אז יצא נגד האנטישמיות, החלק היהודי של התנועה הסוציאליסטית, במדינות רבות תמכו דווקא האנטישמים בהגירת היהודים (על־מנת להיפטר מהם). כיום מצאה האנטישמיות לעצמה מצע נוח במסגרת של אנטי־ציונות, מצע שנתקבל גם במערב וגם אצל הקומוניסטית ותומכיהם. כך מתמקם חלקה הגדול של המסורת האנטישמית בתנועות הנקראות תנועות שמאל (אין זאת אומרת, שכל השמאליים בהכרח אנטישמיים, אך נראה, שכל אנטישמי היום, שישכיל ויכריז על עצמו כאנטי־ציוני, יזכה להימצא כביכול בצד הקידמה, החופש, השיוויון וחדוות־

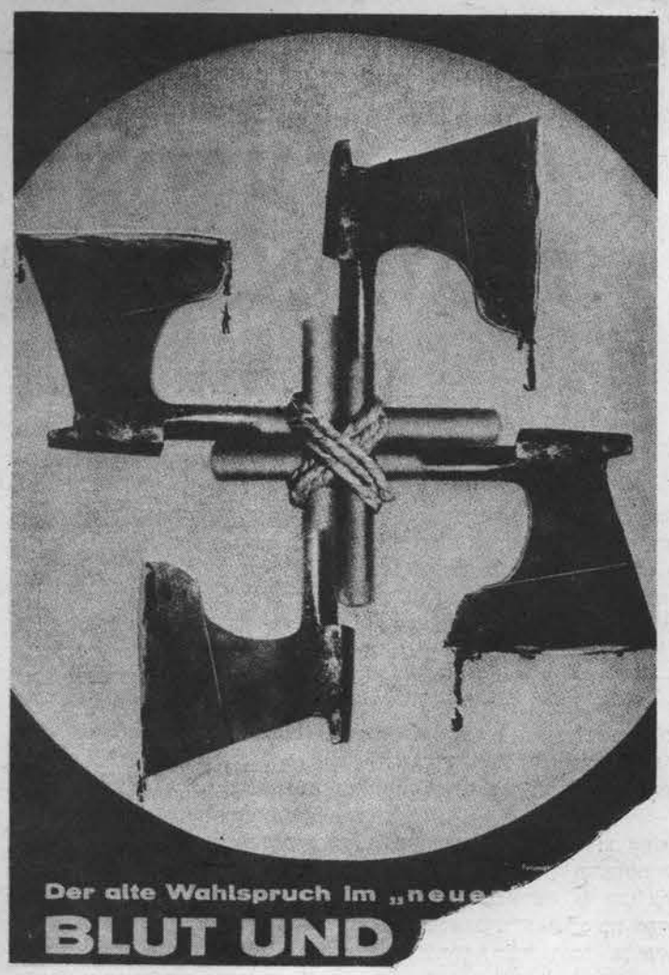

האנושות). אנטישמיות התואמת מגמות שלטוניות מכונה כמובן אנטי־ציונות, זו הופיעה אחרי המלחמה בארצות קומוניסטיות: ברית המועצות, פולין, צ'כוסלובקיה ורומניה. בבריה"מ במיוחד היה המצב בלתי נסבל, היות ושם להיות יהודי, הנו חובה ואיסור גם יחד. חובה, משום שמי ש"נציגים" יהודים בשושלתו, אינו יכול להציג עצמו כרוסי או כאוקראיני, ובדרכונו בסעיף "לאום" נרשם: "יהודי" גם אם אינו רוצה בכך. איסור, מפני שאין ליהודים זכות לקיים את תרבותם הנפרדת, אפילו לא באותה צורה עלובה, המותרת לבני מיעוטים אחרים. בפולין לא לבשה האנטישמיות הרשמית ממדים גדולים. רק בשנים הסוערות 1956־1957 נצלו סקטורים מסויימים במפלגה סיסמאות אנטישמיות לטובת מטרותיהם־הם. במסע אנטישמי ממשי התחילו השלטונות רק ב־1967, אחרי מלחמת ששת הימים וכתמיד היה מסע זה קשור במאבק על השלטון בתוך המפלגה. אולם בהתייחסות לאינטנסיביות להתמדתה של התעמולה האנטישמית, הרי שתוצאותיה עשויות לאכזב את מארגניה, אם כי הרעל שנמזג לא היה כמובן בלתי־מזיק.

בסיכום אפשר לומר, שהתגובות האידיאולוגיות לשואת היהודים, לא היו זהות בארצות מזרח אירופה ומערבה. בפולין, שעל אדמתה התקיימה ההשמדה בעיקרה, מדברים עליה תוך הקטנה או התעלמות מוחלטת. לא כך היה בשנים הראשונות שלאחר המלחמה: אז תוארה השואה ביומנים אישיים, ברומאנים, בספרים ובסרטים. דובר בה, בעוד שבשנים אחרונות מציינת התעמולה הרשמית את האופי הכללי של רצח־עם, ונמנעת מלהזכיר את שואת היהודים כפרק מיוחד ושונה בהיסטוריה. עקרון זה מקובל גם בבריה"מ, שם מדברים על זוועות המלחמה מבלי להזכיר כלל את גורלם המיוחד של היהודים. מגמתה הכללית של התעמולה שואפת להשכיח את מקומם במדיניות הרצח של היטלר. נכון אמנם, שמליוני פולנים ורוסים נפלו קרבן לנאציזם, עם זאת היה "מקרה" היהודים מבחינת מקרה מיוחד, ההתעלמות המכוונת ממנו, הנה אחת הדוגמאות לסילוף תולדות מלחמת העולם השנייה בגירסה הקומוניסטית הרשמית.

בינתיים מקבלת האנטישמיות הפופולרית בבריה"מ חיזוקים רעיוניים בלתי פוסקים באמצעות תעמולה ממשלתית, המגלה בה תכונות ישנות, אמונות־טפלות המוכרות מאז חורבן בית שני. ולעתים מחזירה אף החברה למנהיגי המפלגה באותה מטבע ומאשימה אותם בכך, שהם עצמם יהודים; ואז נוצר טיעון אבסורדי לפיו השלטון הקומוניסטי הוא שלטון־דיכוי של העם הרוסי המתבצע על־ידי יהודים. רעיון זה נשמע בקבוצות דיזידנטים בבריה"מ, הקובעים שהמהפכה הבולשביקית היתה בעצם יצירת זרים — פולנים, גרוזינים, לאטווים, וראשית לכל — יהודים. כך, על רקע חוסר אהדה של הציבור כלפי המשטר הקומוניסטי, מופיעה ריקמת האנטישמיות הסוציאליסטית הישנה, הידועה מן ההיסטוריה (יהודים המזוהים עם בנקאים וקאפיטליסטים; רעיונות סוציאליסטיים המעורבים עם סטראוטיפ אנטי־יהודי); כאשר הפעם מזוהה היהדות עם השלטון הקומוניסטי. תופעה מעין זו חוזרת מפעם לפעם. בשנת 1968 למשל האשימו את היהודים בפולין בחתירה נגד ידידות פולין־רוסיה ובאתה עת הטיחו בראשם את האחריות לאכזריות הסטאליניזם.

איך להתייחס למבוכה זאת, לסבך זה, שטופח בכוונה תחילה? האם מגמות גזעניות ושוביניסטיות מסוכנות פחות, כשהן "ארוזות" במלים של אוניברסליזם, פאציפיזם,

הומניזם וכו׳? האם סיסמאות פוליטיות, המחושבות ביודעין ע״מ ללבן שנאה גזעית ולאומית (במיוחד אנטישמיות) אינן מסוכנות יותר ב״מהדורה״ כזו? ובניסוח שונה — האם, גרוע יותר או טוב יותר, כשלשנאה קוראים אהבה, לעבדות - חופש, לדיכוי — שיוויון?

התשובה אינה מובנת מאליה. מצד אחד ניתן לחשוב, שפאשיזם ואנטישמיות, החשופים לאור מלא, כמו אצל היטלר, הנם פחות מחוסנים ממצב בו הם חסויים מאחורי מעטה של קישוטים הומניים. אבל אפשר לראות את הדבר גם מזווית אחרת. נוסחאות אידיאולוגיות, גם כשהן ברוכות במטען מזויף, מצליחות לעורר יחס כבוד לערכים המיוצגים — ולו גם למראית עין.

על כן לא ברור כלל איזה מוסר־השכל ניתן להסיק מנסיונותיו הנוראים של היטלר 40 שנה לאחר מכן, ואיזו משמעות יש היום לקריאה ״לא עוד״, שהדהדה ברחבי אירופה עם נפילת הרייך. האמת הטריוויאלית שהיסטוריה אינה חוזרת לעולם על עצמה, עומדת בסתירה לתופעות פוליטיות הטומנות בחובן סכנות דומות להיטלריזם. לעומת זאת התרוקן המושג ״פאשיזם״ מכל תוכן; כל מי שיש לו מתנגדים פוליטיים, עלול לזכות בכינוי זה. אנו נוכחים לפיכך שהלקח הנובע משואת היהודים איננו קל לניסוח, למרות שכך חשבנו ממבט ראשון.

האם עלינו להישמר מאנשים העונדים את צלב־הקרס והמאמינים בהיטלר, או לחפש את האנטישמיות מתחת למסכה אנטי־ציונית? ומה ביחס לנאציונליזם? כולנו אוהדים תנועות לאומיות מסויימות וסולדים מאחרות. בכל העולם קיימות תנועות אידיאולוגיות הקוראות לעצמן ״שמאל״, התומכות בתנועות לאומניות הנקראות על־ידן ״מתקדמות״, בתנאי, שאלה פועלות לרעת ארה״ב, אירופה המערבית, ו/או ישראל. לא נוכל איפוא להסיק מסקנות בהירות ומועילות מההיסטוריה של ההיטלריזם, מלבד הכרה כללית בערכים דמוקרטיים ובזכויות האדם. אך למטרה זו נמצאות בהישג ידינו דוגמאות רבות אחרות מן ההיסטוריה החדישה שלנו.

הרייך השלישי היווה דוגמא מצוינת למדינה הנשלטת ע״י השקפת עולם אחת: הנאצים רצו לחסל את האמונה בנורמות מקובלות ולטשטש קריטריונים לאבחנת האמת. רק שכבות אוכלוסיה מסויימות כמו אדוני הגזע העליון, היו לדעתם בעלי הזכות והיכולת, לראות את המציאות ראייה נכונה ומובן מאליו, שכשרק חלק אחד של האוכלוסיה הנו בעל יומרה לדעת את הכל, מתהווה דֶספוטיזם חסר מעצורים. עיקר הזעזוע שעורר ההיטלריזם בעולם המערבי, נבע מהעובדה שאידיאולוגיה זו פרחה בלב ליבה של אירופה, בארץ שמבחינת רמתה הטכנולוגית, המדעית והתרבותית שייכת היתה למובילות הציביליזאציה. שנים רבות עסקו היסטוריונים וסופרים בשאלה זו, היאך יתכן, שטיפוסים כמו הימלר ואיכּכמן גדלו באוטה אווירה תרבותית בה צמח תומס מאן ואינשטיין? במלים אחרות, הזעזוע העיקרי נגרם משום שההיטלריזם צמח על ״קרקע שלנו״, באותה ציביליזאציה אליה השתייכנו ומשתייכים כולנו, דבר שמצביע על מחלה קשה עד ליסוד ממנה סובלת ציביליזאציה זו. מארקסיסטים טענו, שההיטלריזם היה תולדה בלתי נמנעת של הקאפיטליזם, אך נימוקיהם חלשים וניתנים לסתירה גם לאור התרופפות משטרו של סטאלין וגם לאור הקשרים האמיצים שיש למוסדות דמוקרטיים עם כלכלת השוק. הקאתולים האשימו את האתֶאיסטים בגרימת התופעה, וטענו, שכך קורה לזונחי האלוהים. אולם גם נימוק זה אינו משכנע, כי לו נכון היה, אפשר היה להניח, שמדינות המקיימות את המסורת המוסלמית, עשויות לשמש דוגמא לדמוקרטיה. עם זאת צדקו כנראה הקאתולים בהדגישם, שסגידה לעם או למדינה כלערך הגדול ביותר, מכילה פוטנציאל לטוטאליטריזם המסוגל לכל, כולל רצח־עם.

על אישים גרמניים בולטים כמו הֶגֶל, פיכטֶה או לותר — נאמר שהיו האבות הרוחניים של NSDAP[2]. לוקאץ׳ חשב שכל הפילוסופיה הגרמנית החל משֶלינג, היתה פרי אימפולסים אשר סללו את הדרך להיטלריזם. בשיחזור כזה יש אמנם משהו מלאכותי, היות ואין אידיאולוגיה, ובוודאי לא כזו המתיימרת להיות אוניברסלית, שאין טמונות בה אפשרויות של דיכוי ועבדות. אמת זו מתייחסת לכל השיטות הדתיות, לרעיונות סוציאליסטיים ואנארכיסטיים, לדוקטרינות לאומניות ולאוטופיות אציליות שונות. יש אמנם אידיאולוגיות, המתאימות למטרות אלה יותר ויש, פחות. הנצרות למשל, אם לשפוט אותה עפ״י תכניה האידיאולוגיים־פורמאליים אינה מתאימה לדיכוי, ובכל זאת, בעת הצורך, נוצלה למטרה זאת. הרע מסוגל להשתלט על כל אידיאולוגיה, אפילו הטובה והחושבת ביותר. למעשה לא קיימים ערכים, שמסוגלים לעמוד איתן מבלי להתגייס לשרות הרע רק בזכות תכניהם, מלבד אולי סובלנות. אך גם סגולה זאת מותקפת לא פעם על שהיא בהגנתה על הרע פועלת נגד עצמה. וכאן כידוע מחלוקת נצחית — האם על הסובלנות לפרוש את כנפיה גם מעל לאנשים המתנהגים בחוסר סובלנות? והדברים אמורים במיוחד ביחס לתנועות פאשיסטיות וטוטאליטריות. שעה שאנו מדברים על אסטראטגיה אופטימאלית להגנה על ערכי הדימוקראטיה. דיכוי ובלימת רעיונות אנטי־טוֹלֶראנטיים בשם טולראנטיות, אינם קולעים למטרה. משטר דמוקראטי יכול להתקיים, למרות שהוא מעניק חופש־ביטוי לתנועות המושתתות על אי־סובלנות, ואילו האמירה — ״נטעם מן החופש רק לאחר שנשמיד את אויבי החופש״, היא פרי עטו של אדולף היטלר.

אבל יחס סובלני לתנועות טוטאליטריות בחברה דמוקראטית הנו לא יותר מאשר יחס סובלני. חברה, שתפקידה להגן על ערכי הדמוקרטיה, לא יכולה להרשות לעצמה להיות אדישה כלפי פעילויות המכוונות להרס ערכים אלה. עם זאת גם במקרים בהם מצליחות תנועות טוטאליטריות להרוס את מבנהָ הרשמי של חברה דמוקראטית, אין זאת אומרת שהערכים הדמוקראטיים נפגמו, אלא שהדמוקראטיה לא השכילה לגייס אמצעים הנחוצים להגנתה, או שהמוני העם העדיפו, בתנאים מסויימים, לוותר על עקרונותיה לטובת ערכים אחרים, בלי קשר לאכזבות העלולות לצמוח מוויתורם זה. אין ניתן לדעת אילו תנאים מולידים צרופי מקרים כמו אלה, כלומר מתי משטרים עלולים לעבור לטוטאליטריזם ולטירניה? — זוהי שאלת המפתח בקונטקס הזה, וזוהי כמובן אחת הבעיות היותר מציאותיות של עולמנו. תנאים כאלה ניתן לתאר בקלות על סמך נסיונות העבר, ועם זאת אין אפשרות לנסחם בצורה אמינה במסגרת תיאורטית של תחזית לעתיד. זאת כמובן בגלל מעורבותם של כוחות בלתי־ניתנים להערכה מראש. מדוע מתמוטט הסדר הדמוקראטי? — לא כלכלה, לא תרבות ולא סיבות פוליטיות מבהירות את התופעה. אין זה גם ענין של טכניקה תעמולתית, בניגוד למה שסבר הקסליי, אשר טען, שהצלחותיו של היטלר מוכיחות, שבעזרת אינדוקרינאציה טובה אפשר ל״כופף״ את כל האנשים ולאלצם להאמין בכל דבר, ולו גם באבסורד הגדול ביותר. דעה קודרת זו נראית לי בלתי אמינה ומופרזת. אמת, שיותר קל לגייס שנאה מסובלנות. וסוד ההצלחה של אינדוקרינאציה פוליטית הוא בהעמדת שעיר לעזאזל. אובייקט־שנאה שקל לזהותו, וזה אשר קרה עם היהודים בגרמניה.

טוטאליטריזם הוא מוצא אפשרי לחברה, הנמצאת במשבר חמור, והשקועה בייאוש עמוק. ושום תיאוריה, גם לא זאת שמנסה לראות את הנולד, אינה מסוגלת לקבוע, באיזה שלב עלולה חברה מסויימת לבחור בפתרון כזה שהוא הרע מכל אפשרויות הפתרון, לא רק בגלל הזוועות והסבל שהוא גורם, אלא בעיקר בגלל הצמצום הדרסטי שהוא גורם לגבי חיפוש אפשרויות פתרון אחרות ולגבי יכולת הסתגלותה של חברה לתנאים חדשים.

שוביניזם, לפחות היום, הוא כביכול הצורה ה״טבעית״, אם־כי לא ההכרחית, של אידיאולוגיה טוטאליטרית. השיטה הקלה ביותר להפיכתם של פרטים לרכוש המדינה היא הפעלתם בשם ערכים לאומניים. פעם ניתן היה לעשות דברים דומים בשם האלוהים, היום דרך זו אינה יעילה שוב. התהליך הבלתי־פוסק והבלתי־נלאה, בו הופך קומוניזם לריבוי תפיסות קומוניסטיות לאומיות, הזהים במספרם למספר המדינות הנשלטות על־ידי קומוניסטים, מצביע על כך שנאציונליזם עקבי טומן בחובו פוטנציאל טוטאליטרי עצום. כאשר ערכים לאומיים מוצהרים כנשגבים ביותר, אין אפשרות להגן על זכויות הפרט, אם רצונו של זה אינו תואם לפחות למראית־עין ערכים אלה. ההיטלריזם היה דוגמת מופת של הפיכת ערכי האומה למקור ולאמת־מידה לכל הערכים האחרים.

מסקנה כזאת לא תהיה כה טריוויאלית כפי שהיא עשויה להיראות, אם נתייחס אליה ברצינות. אין אנו למדים ממנה, בצד מי עלינו לעמוד בקונפליקטים של היום, אך למצער אנו למדים לדעת לאילו רעיונות עלינו להתייחס במשנה חשדנות. תולדות שואת היהודים חשובות באותה מידה מבחינת יסורי הקרבנות ומבחינת עיוותי דרכיהם של המרצחים. לעצם האינטנסיביות של הרע היו מקבילות בהיסטוריה, אפילו במאה שלנו, אולם מיוחדת לגמרי היתה ההנמקה האידיאולוגית. אנשים, הדוחים את תכנה של אידיאה זאת, אינם יכולים לברוח משאלה החורגת מהדוקטרינה ההיטלרית והיא — עד היכן מוכנים הם להצדיק את הרע בגלל ערכים אידיאולוגיים כלשהם? אלה, הסבורים, שאי־אפשר להעמיד בענין זה גבולות או שפשוט אינם מסכימים להגדירם, הם המתפקדים כיורשיו הרוחניים של היטלר במלוא מובנה של המלה. ■

מפולנית: מרים עקביא

1 כת דתית בימי הביניים בצרפת ובאיטליה, התנגדה לכנסיה ולאפיפיור; הושמדה ע״י האינקוויזיציה.
2 המפלגה הסוצ׳־דמוקרטית של גרמניה.

עדה שמעון

שני שירים על המוסיקה

■

לָמָה אַתֶּם מְסַפְּרִים לִי שֶׁ״סּוֹלָן מְעַטֵּר
אֶת נוֹשְׂאֵי הַקּוֹנְצֶ׳רְטוֹ״ וַהֲרֵי
הַכֹּל מִתּוֹךְ רֹאשׁוֹ שֶׁל הַיְּדָן
כַּהֲזָיָה אוֹטִיסְטִית שֶׁל מְטֹרָף. נִשְׁפַּךְ
נִשְׁפַּךְ הַחֲלוֹם הַדָּבִיק, הִנֵּהוּ מְחַלֵּק
אֶת הַעֵסָה לִשְׁנַיִם, לְאַרְבָּעָה. אֵינֶנִּי
מַאֲמִינָה בְּסוֹלָן, הַמּוּסִיקָה
מְחַלְחֶלֶת דֶּרֶךְ נִשְׁמָתוֹ הַמְּחֹרֶרֶת
שֶׁצּוּרָתָהּ צוּרַת בֵּיצָה מְעַטֶּרֶת בְּחוּטִים זוֹהֲרִים.

ג׳ירולאמו פרסקובאלדי: טוקאטה לאורגאן

הַמּוּסִיקָה אִלֶּמֶת גַּאוּת וָשֵׁפֶל שֶׁל מַיִם מְתוּקִים
מְכַוְּצִים אֶת גַּלְגַּלְתִּי הָלוֹךְ וָשׁוּב
בַּפְּרוֹזְדוֹר הֶחָשׁוּךְ, טַבַּעַת עוֹלָה
וּמְכַוֶּצֶת גַּלְגַּלְתִּי, תְּנוּעָה
חֲשׁוּכָה שֶׁל הַגַּלִּים הָאִלְּמִים הָאֵלֶּה,
נֶעְדְּרֵי־הַמִּלִּים הַמְּתוּקוֹת. מִי זֶה
הַמְדַבֵּר מִתּוֹךְ הַחֹשֶׁךְ הַזֶּה, בּוֹחֵל
בַּקְּרוּבִים הַמְּאֻלָּצִים, מִלָּה
נוֹפֶלֶת בְּקַלּוּת כָּזֹאת אַרְצָה וְנִשְׁבֶּרֶת.
לֹא כָּךְ הָיָה, הַגַּאוּת וְהַשֵּׁפֶל הַקְּטַנִּים
לֹא כָּךְ הֵרִימוּ גַּל בְּנִשְׁמָתִי. מִלָּה אַחֶרֶת.